

Хорт І.В.

доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу,
факультету міжнародної торгівлі та права,
Київський національний торговельно-економічний університет,
Місто Київ

ЗАБОРОНА КАТУВАНЬ ТА ІНШІ ФОРМИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ ЧИ ПОКАРАННЯ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Анотація: *Розглядаючи питання про громадянські і політичні права і свободи, треба мати на увазі, що ці права і свободи - нерозривно пов'язані з гідністю людини - адже їх реалізація без урахування права на повагу до гідності людини означатиме чисто формальний, бюрократизований підхід до здійснення цих прав і свобод. Саме через повагу до гідності людини громадянські і політичні права набувають сучасних цивілізаційних виміру та змісту. Реалізація будь-якого політичного чи громадянського права або свободи так чи інакше спирається саме в гідність людини, і тому, якщо порушується вищезазначене політичне (або громадянське) право (чи свобода), має місце посягання саме на гідність людини.*

Гідність людини захищається як найвища соціальна цінність, яка зумовлює конституційні обов'язки держави (ст.3). Конституція (ст. 28) встановлює неприпустимість катування, жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, тобто сформульований абсолютний імператив щодо неприпустимості вчинення будь-яких дій, які посягають на гідність людини. Однак виникає питання щодо мірила гідності людини, оскільки така оцінка тісно пов'язана з особистістю, поріг гідності якої є суто індивідуальним. Тому зростає роль суду, який має дати таку оцінку. Разом з тим, суд не може відступати від загальних стандартів убезпечення прав людини від посягань на її гідність.

Існують міжнародні механізми попередження катувань і нелюдського і такого,

що принижує гідність, поводження або покарання. До них насамперед належать Комітет по правам людини, Комітет по забороні катувань, Комітет по попередженню катувань тощо.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод містить і дві прямі імперативні норми про заборону катування та рабства і примусової праці, що є прямим обов'язком держави в контексті забезпечення права на життя людини. Зокрема, ст.3 наголошує, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

На відміну від інших норм Конвенції, які допускають можливість втручання держави, ст. 3 Конвенції не передбачає жодних винятків, і в цьому сенсі вона закріплює одну із основних цінностей демократичних суспільств, що входять до Ради Європи. Згідно з тлумаченням її положень Судом, вона гарантує захист від спричинення фізичного та/чи психічного страждання.

Абсолютний характер гарантій, передбачених ст. 3 Конвенції, означає, *що стосовно цього права не може бути жодних винятків і не може існувати жодних підстав для відступу держави від своїх зобов'язань за ст. 3 Конвенції під час війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації*. Такий характер цієї заборони підкріплюється тим фактом, що дії, які ставляться у провину потерпілому, якими б неприйнятними чи небезпечними вони не були, жодним чином не можуть виправдати будь-яке посягання на гідність, свободу та фізичну недоторканність людини.

Для того, аби жорстоке поводження становило порушення ст. 3 Конвенції, воно повинно досягнути *мінімального рівня жорстокості*. У рішенні у справі «Ireland v. the United Kingdom» від 18.01.1978 р. Суд зазначив, що «оцінка мінімального рівня жорстокості має відносний характер; вона залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість даного поводження, його фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках - стать, вік, стан здоров'я потерпілого та інші обставини». Суд виробив певні принципи оцінки рівня жорстокості, які він застосовує у кожній конкретній справі.

По-перше, практика Суду виокремила три види поводження, заборонені ст. 3 Конвенції:

- а) таке поводження чи покарання, що принижує гідність;
- б) нелюдське поводження чи покарання;
- в) катування.

По-друге, Суд враховує при оцінці жорстокості поводження індивідуальні характеристики потерпілого - його вік, стать, а також його зв'язок з тим, хто завдає йому страждань (зокрема, співвідносність фізичної сили потерпілого з фізичною силою особи, яка здійснює арешт). Відтак саме принцип мінімального рівня жорстокості і визначає нижню межу страждань, зазнавши яких, людина вважається такою, що її піддали поводженню, забороненому ст. 3 Конвенції. Верхньою ж межею страждань, яких зазнає людина внаслідок порушення ст. 3 Конвенції, є такий вид жорстокого поводження, як катування.

Поводження чи покарання, що принижують людську гідність, є, умовно кажучи, «найменш жорстоким» видом поводження, забороненого ст. 3 Конвенції. Згідно з позицією Суду, яка була висловлена у 1978 р., поводження чи покарання, що принижують людську гідність, «спричиняє у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, спроможні принизити його гідність і навіть зламати його фізичний і моральний опір» (рішення Суду у справі «Ireland v. the United Kingdom» від 18.01.1978). Це було підтверджено й у 2000 р. у рішенні Суду у справі «Kudla v. Poland» (рішення від 26.10.2000): таким, що принижує гідність, Суд назвав поводження, яке «мало на меті викликати у потерпілих почуття страху, страждань і меншовартості, а відтак принизити та зневажити їх».

Крім того, у деяких випадках для того, аби визнати певне поводження «таким, що принижує гідність», у значенні ст. 3 Конвенції, необов'язково, щоб це приниження відбулося публічно. Ще у 1978 р. Суд вказав, що «може бути цілком достатньо, аби потерпілий був принижений у власних очах, навіть якщо він не був принижений в очах інших людей» (рішення Суду у справі «Тугег v. the United Kingdom» від 25.04.1978). До прикладу, Суд визнав таким, що принижує людську гідність, поводження із заявницею у справі «Gongadze v. Ukraine» від 08.11.2005, оскільки їй було завдано страждань, спричинених значними порушеннями прав людини, рівень і характер яких відрізнявся від простого емоційного навантаження. Суд дійшов висновку, що ставлення слідчих органів до заявниці та її сім'ї (яке

полягало, зокрема, у затягуванні розслідування у справі щодо зникнення чоловіка заявниці, відмові надати їй доступ до матеріалів справи) справді завдало серйозних страждань, які прирівнюються до поводження, що принижує гідність.

Практика Суду окреслила випадки, в яких відповідне поводження з особами, яких тримають під вартою з огляду на застосування до них відповідного запобіжного заходу або через виконання призначеного судом покарання, порушує вимоги ст. 3 Конвенції і становить поводження, яке принижує людську гідність. Наприклад, у рішенні у справі «Melnik v. Ukraine» від 28.03.1996 Суд визнав наявність поводження, яке принижує людську гідність, з огляду на такі обставини тримання заявника під вартою: переповненість камери, в якій утримувався заявник (особистий простір заявника в камері становив 1-2,5 м²); заявник лише раз на тиждень мав змогу приймати душ та прати білизну; тримання заявника у таких умовах протягом тривалого часу. (Див. також рішення Суду у справі «Visloguzov v. Ukraine» від 20.05.2010, у якому було визнано наявність такого, що принижує гідність, поводження через неналежні фізичні умови тримання особи під вартою).

Нелюдське поводження чи покарання може виявлятися як у свідомому застосуванні фізичного чи психічного насильства щодо особи, так і в результаті невжиття певних заходів. На відміну від катування, кваліфікація дій чи бездіяльності державних органів як нелюдського поводження не вимагає наявності мети. У вже згаданій справі «Kudla v. Poland» (рішення від 26.10.2000) Суд провів розмежування «нелюдського» і такого, «що принижує гідність», поводження, вказавши, що нелюдське поводження має місце, «якщо, крім іншого, воно було умисним, застосовувалося впродовж кількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань».

Як нелюдське поводження Суд може кваліфікувати, зваживши усі обставини справи, застосування сили під час затримання особи (див., наприклад, рішення Суду у справі «Rehbock v. Slovenia» від 28.11.2000). Так само й у рішенні у справі «Ocalan v. Turkey» від 12.05.2005 Суд у складі його Великої палати визнав наявність нелюдського поводження у зв'язку з ухваленням смертного вироку внаслідок несправедливого судового процесу з огляду на те, що через це особа незаконно була піддана стражданню значного ступеню від страху бути страченою.

Нелюдське ж покарання може виявлятися у формі одиночного тримання під вартою особи, оскільки «суцільна сенсорна ізоляція, поєднана зі суцільною соціальною ізоляцією, може знищити особистість». Проте лише видалення із співтовариства інших в'язнів через міркування безпеки, дисципліни або захисту не становить нелюдського або такого, що принижує гідність, покарання (див., наприклад, рішення Суду у складі його Великої палати у справі «Ramirez Sanchez v. France» від 06.07.2006).

Катування досить часто розглядається Судом у сенсі, що міститься у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки та покарання, більше відома під назвою Конвенція ООН проти катувань - це міжнародний інструмент захисту прав людини, що прийнятий ООН в 1984 році та набув чинності в 1987 році. Конвенція забороняє катування при будь-яких обставинах, забороняє видачу осіб у країни, де для них існує серйозна загроза катувань, та встановлює обов'язковість кримінального переслідування за катування. Станом на вересень 2019 року в Конвенції беруть участь 156 держав.

Для цілей цієї Конвенції термін "катування" означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. (наприклад, рішення Суду у справі «Khokhlich v. Ukraine» від 29.04.2003). Водночас Суд у своїй практиці ще у 1978 р. визначив поняття катування як «умисне нелюдське поведіння, яке спричиняє дуже тяжке й болісне страждання».

Це термін не охоплює біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

З огляду на те, що для кваліфікації поведінки з особою як катування, необхідно встановити такі ознаки поведінки, як умисність, наявність мети та

особливий ступінь жорстокості, тягар їх доказування покладається на заявника. (Рішення у справі «Bursuc v. Romania» від 12.10.2004 р.). При цьому Суд оцінює надані заявником докази і визнає наявність катування (як, зрештою, й інших видів поводження, забороненого ст. 3 Конвенції) у тому разі, якщо такі докази є переконливими «поза розумним сумнівом» і впливають «із сукупності достатньо сильних, ясних та узгоджених умовиводів або неспростовних фактичних презумпцій такого ж характеру».

Висновки. Отже, катування та інші жорстокі види поводження і покарання, що принижують гідність особи, розглядаються міжнародним товариством як грубі порушення прав людини і є імперативною нормою, що не передбачає винятків. Як постійно підкреслює у своїх рішеннях ЄСПЛ, вона відображає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

Таким чином, кожен громадянин, працівник органів влади і просто будь-яка особа має мати внутрішнє переконання у неможливості застосовувати катування до інших осіб та неприпустимості подібних дій, а вони припиняться тільки тоді, коли будуть втілені у свідомість людей, а не тільки будуть задекларовані.